

Det postpandemiska zoomuniversitetet – en pessimistisk prognos

ANNE BERG*

Uppsala universitet

Under mars och april 2020 stängdes Sveriges alla universitetscampus ner. Undervisningen flyttades från föreläsningssalar och seminarierum till digitala plattformar. Kommer Covid-19-pandemin att innebära slutet för studenters och forskares rörelser över landsgränser? Det globala onlineneuniversitetets födelse? Det enda vi vet är att högre utbildning och forskning inte kommer att se ut som den en gång gjorde.

Avsikten med denna essä är att initiera ett samtal om den akademiska undervisningen i en postpandemisk värld. Mitt inlägg i koncentrat är ett slags *call to action* för lärare och forskare som undervisar inom de historiska ämnena. Historien lär oss nämligen att kriser, liksom den vi går igenom just nu, tenderar att innebära både genomgripande förändringar av samhället och hur utbildning bedrivs på våra universitet. I tider av kris infinner sig dock alltid ett moment av (re)konstruktion, där en ny riktning pekats ut. Vår tids lösen synes vara digitalisering. Jag anser det viktigt att vi som arbetar som lärare och forskare intar en kritisk hållning till de digitaliseringsreformer som kan tänkas inkräkta på vårt undervisningsuppdrag. Jag misstror helt enkelt zoomuniversitetets förmåga att lära studenter att tala, läsa och skriva om det förflutna enligt vetenskapens principer, samt att utbilda kritiskt reflekterade samhällsmedborgare.

* Fil. dr i historia och lektor i pedagogik vid Institutionen för pedagogik, didaktik och utbildningsstudier

1. För en lista på debattartiklar som publicerats i ämnet under de senaste månaderna, se <<https://www.daad.de/en/information-services-for-higher-education-institutions/centre-of-competence/covid-19-impact-on-international-higher-education-studies-and-forecasts>> (13/8 2020).

Kriser ger utbildningsförändring

Kriser, krig och revolutioner är de huvudfaktorer som format världens utbildningssystem sedan slutet av 1700-talet. Det hör samman med att dessa faktorer ofta legat till grund för perioder av intensiv statsreformering, och sådana har inte sällan inneburit reformering av utbildning. Utbildningsreformer har ofta genomförts för att lösa olika politiska, sociala eller ekonomiska problem i situationer då hela samhället genomgått kriser, upplevda eller reella, seglivade eller plötsliga. Nya utbildningsprogram – skapandet av nya skolformer eller reformering av befintliga – har dock inte sällan, i sista instans, matchat de maktägande klassernas intressen. Vilken kungsväg som utbildningssystem tenderar att beträda i dessa skeenden har att göra med materiella-tekniska förutsättningar, tillgängliga vetenskapliga och administrativa idéer samt politiska och sociala intressegruppers relativa inflytande över statsmakten.²

Ett tydligt exempel på det ovanstående är massundervisningens framväxt under 1800-talet. Under seklet infördes massundervisning av flera-talet europeiska regeringar. Utbildning var tidens lösen för de sociala problem, den seglivade sociala kris, som marknadiseringen av jord och arbete orsakat. Det var också en lösning på problemet med att skapa en nationell politisk känsla av gemenskap och lojalitet hos befolkningen i de nya stater som formerade sig. Dessutom var det ekonomiskt funktionellt. Det skolsystem som etablerades var socialt segmenterat: olika samhällsklasser gick i olika skolor. I Sverige kom arbetarklassens och allmogens barn att gå i folkskolan, borgerlighetens pojkar i de avgiftsberoende och universitetsförberedande läroverken medan borgerlighetens flickor gick i privata skolor. Skolsystem skapades av och matchade därmed den liberala borgerlighetens samhällsbygge i övrigt. Folkskolans barn förbereddes för lönearbete, läroverkens barn fostrades till ämbetsmän och företagsledare.³

Den beskrivna framväxten av ett parallellskolesystem i Sverige är ett exempel på en relativt långdragen process. Historien lär oss dock att djupgående förändringar ibland kan genomföras under blott några år. Det finns flera exempel på hur politiska och ekonomiska nödlägen under

2. Andy Green, *Education, globalization, and the nation state* (New York 1997) s. 29–36.

3. Lars Petterson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860* (Uppsala 1992) s. 161–166.

1900-talet har påverkat utbildningens utformning.⁴ Ett tydligt sådant är hur problemet med massarbetslösheten, i kölvattnet av den svenska ekonomiska 1990-talskrisen, fick sin lösning i att kraftigt bygga ut högskoleväsendet. Arbetslösheten skulle således skolas bort. Utbyggnaden var en del av ett större socialdemokratiskt program, kunskapsamhället, som skulle realiseras med hjälp av investeringar i utbildningssektorn. Under perioden 1993–1998 ökade antalet studerande vid högskolor och universitet med 55 procent. Åren inledde därmed den slutgiltiga fasen i övergången från elituniversitet till massuniversitet som påbörjats under 1960- och 1970-talen i större delen av västvärlden.⁵

Men andra processer inleddes också samtidigt. Den statliga utbyggnaden av den svenska högskolan svarade nämligen mot marknadens krav på utbildad arbetskraft som matchade den nya informationsindustrins behov. Det finns ingen anledning att tro att Covid-19 inte kommer att öppna för förändringar som accelererar denna utveckling. Sannolikheten att nya pedagogiska tekniker och modeller för undervisning kommer att ersätta befintliga, och att dessa i sig matchar vissa politiska och ekonomiska intressen, är hög.

Digitaliseringens triumf

Covid-19-pandemin utgör i min mening den typ av samhälleliga kris som kommer att leda till att den högre utbildningen förändras. Min

4. Ett tydligt exempel på utbildningsreformer i kristid är förändringen av det brittiska utbildningssystemet under första världskriget. Före kriget var brittiska universitet privata och finansierade av elevavgifter och genom universitetens privata kapital. En av de första kännbara effekterna efter krigsutbrottet var en kraftig minskning av det manliga elevunderlaget och därmed inkomster. Universiteten som inte hade ett sparkapital fick banta ner sina utgifter, inte minst på forskningens område. Som ett resultat av detta påbörjades en lobbyverksamhet från universitetens sida för att få ekonomiskt understöd från regeringen med argumentet att universiteten hade en viktig roll att spela i krigsmaskineriet. Långsiktigt var detta början på skapandet av ett statligt finansierat system av högre utbildning i Storbritannien, där båda parter i överenskommelsen förväntades tillgodose varandras behov. John Taylor, *The Impact of the First World War on British Universities: Emerging from the Shadows* (London 2018). Sedan 1970-talet och framåt har privatisering och decentralisering ofta fungerat som huvudlösningar. Som Naomi Klein visar i *Chockdoktrinen* blev privatiseringen av skolsystemet i New Orleans en effekt av post-Katrinasisituationen. Under och efter krisen mobiliserade politiska och ekonomiska eliter och genomförde ett omfattande privatiseringsprogram. Naomi, Klein, *Chockdoktrinen: Katastrofkapitalismens genombrott* (Stockholm 2007).

5. Jenny Andersson, *När framtiden redan hänt: Socialdemokratin och folkhemsnostalgin* (Stockholm 2009) kap. 5; Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm 2013) s. 367, 398–400; Andreas Melldahl, *Utbildningens värde: Fördelning, avkastning och social reproduktion under 1900-talet* (Uppsala 2015) s. 45–50.

prognos, likt många andras, är att digitaliseringen kommer att bli det nya normala. Digitalisering är en bred term. I undervisningssammanhang omfattas alltifrån användandet av datorer, smartphones och internet i undervisningen till de numera välbekanta zoom-seminarierna, förinspelade föreläsningar och liknande. För egen del vill jag skilja på digitala tekniker i undervisningen och det tillstånd vi befinner oss i nu: digitaliserad undervisning. Digitala tekniker i undervisning är här för att stanna. Digitaliserad undervisning är det vi levde med våren 2020.

Digitaliserad undervisning blev det botemedel som snabbt fick lösa problemet med att staten behövde hejda smittspridningen i samhället och därmed stängde ner all utbildning för vuxna och gymnasieungdomar. Varför denna lösning? Pelle Snickars menar att vi lever i "det digitala imperativets" tidsålder. I vår tid är digitalisering lösningen på alla uppkomna samhällsproblem. I den politiska retoriken och hos branschorganisationer skildras allting digitalt som nytt, gott och modernt, allt analogt som gammalt, omodernt och dåligt.⁶ I en samhällskris där hindrandet av socialt umgänge var av nöden erbjöd zoomprogrammet en perfekt lösning. Andra möjliga lösningar kom väl knappt upp på dagordningen.

Det är därtill möjligt att tolka Covid-19-krisen som ett slags katalysator för en närmast ofrånkomlig omställning. Historien om pedagogiska tekniker visar att dessa tenderar att stämma överens med dels rådande administrativ praxis i stat och näringar, dels rådande tekniska förutsättningar. När till exempel föreläsningsformen uppfanns på universiteten under 1200-talet hade det att göra med materiella orsaker. Boktryckarkonsten var ännu inte uppfunnen och massproduktion av texter existerade inte. Föreläsarens uppgift var därmed bokstavligen att läsa högt ur de dokument som fanns. De auktoritära texterna återgavs på ett sådant sätt att studenterna skulle kunna memorera dess innehåll. Universitetsföreläsningen levde dock vidare trots att böcker blev tillgängliga för alla. Successivt kom föreläsningen mer att anta formen av en instruktion eller en kommentar till det som studenter förväntades läsa in själva.⁷

Vår kunskap om varför undervisningens utformning tenderar att

6. Pelle Snickars, *Digitalism: När allting är internet* (Stockholm 2014) s. 28–29.

7. Émile Durkheim, *The evolution of educational thought: Lectures on the formation and development of secondary education in France* (London 1977) s. 132–136.

förändras ger således vid handen att övergången till undervisning i den digitala världen, uppkomsten av nya undervisningsformer och destruerandet av de traditionella hade kunnat ägt rum i alla fall. Det skarpa skiftet vi nu varit med om har nämligen sitt upphov i bredare samhällsförändringar – digitaliseringen av arbetslivet, det sociala livet och ekonomin – som varit i spel under flera decennier. Det var således kanske en tidsfråga om när övergången skulle inledas snarare än om. Men det är inte en utveckling som blott styrs av ekonomiska lagar och tekniska innovationer. Det har också funnits politiska incitament och program för att digitalisera utbildning. Alltifrån politiker och näringsliv till akademiker har samverkat för att åstadkomma en digital omställning och integrering av digitala tekniker.⁸

Detta klargör Lina Rahm. Hon visar att digitaliseringen av samhället och det som benämns den digitaliserade medborgaren är en produkt av tekniska och ekonomiska villkor, såväl som svenska regeringars medvetna digitaliseringsprojekt. Digitalisering av utbildning på alla nivåer har genomförts enligt en så kallad "push-logik" – datorer, datoriserade system, online-moduler och så vidare har kommit utifrån utbildningssystemet, inte från lärare eller elever.⁹

Zoomuniversitetets effekter

Digitaliseringen är till syvende och sist en mänsklig skapelse och allt som är mänskligt kan påverkas. Jag tror att det är enormt viktigt att vi som profession äger frågan om hur vi vill att undervisningen ska se ut i en postpandemisk värld. I min mening för digitalisering med sig både positiva och negativa effekter. Teknisk utveckling i sig är så klart inte dålig, så länge som den inte tillåts inkräkta på vad vi vill att studenter ska kunna när de lämnar sina högre studier. Några positiva aspekter är att digital kurslitteratur, fritt tillgängligt via universitetsbibliotek, blir allt vanligare på våra litteraturlistor. Detta gör det möjligt för ekonomiskt resurssvaga studenter att studera på lika villkor som studenter

8. Nationella handlingsplaner, likt de som redan finns för skola och förskola, efterfrågades redan innan krisen av UKÄ. <<https://www.uka.se/om-oss/var-verksamhet/regeringsuppdrag/pedagogiskt-utvecklingsarbete/pedagogiskt-utvecklingsarbete---rapportering-av-regeringsuppdrag/vara-bedomningar-och-forslag/vara-bedomningar-och-forslag/2019-12-12-satsa-pa-en-nationell-strategi-for-digitalisering-av-hogre-utbildning-och-forskning.html>> (13/8 2020).

9. Lina Rahm, *Educational imaginaries: A genealogy of the digital citizen* (Linköping 2019) s. 40–42.

med resursstark bakgrund. De traditionella storsalsföreläsningarna med hundratalet studenter kommer förmodligen att fasas ut och ersättas av förinspelade varianter. Detta är också till viss del positivt, så länge som det inte blir ett verktyg för att spara pengar. Jag gillar att föreläsa, men som undervisningsform är den inte särskilt effektiv. Ett starkt argument för att "flippa klassrummet" är att förinspelade föreläsningar gör det möjligt för studenter att lyssna och lära i sin egen takt. Det ökar också likvärdigheten i undervisningen. Metoden gör att studenten kan ägna så mycket tid åt att förbereda sig för diskussioner i seminarierummet som denne kräver.

Vad kan då gå förlorat om vi digitaliserar undervisningen i för stor utsträckning? Vad blir zoomuniversitetets effekter?

Först och främst kommer alla de negativa aspekterna av senaste decenniernas marknadisering och byråkratisering av högre utbildning att förstärkas.¹⁰ Ekonomhistorikern Daniel Ankarloo åskådliggör i artikeln "Från en produktionsprocess av kunskap till processandet av en kunskapsprodukt" hur marknadens logik präglar den högre utbildningen genom ett ökat fokus på genomströmning och anställningsbarhet. Universitetet har antagit formen av kunskapsfabriker som ska producera nyttiga produkter för arbetsmarknaden. Detta har fått konsekvenser för relationen mellan lärare och student, som numera liknar den mellan tjänsteleverantör och kund. Med en byråkratisk apparat som ökar genomströmningstakten kan produkterna snabbare komma ut på marknaden. Produktionen av studenter har med andra ord en omloppshastighet likt andra varor och varuproducenter har i århundraden sökt öka denna hastighet genom att destruera de hinder som tid och rumslig förflyttning utgör.¹¹

Om vi accepterar tolkningen att universitetet alltmer antagit fabriksformen och fungerar enligt kapitalets logik och strävan efter att öka produktions- och avsättningstakten kan den helt igenom digitala undervisningen – zoomuniversitetet – få sin förklaring. Zoomuniversitetet upplöser en del av de hinder som både tid och rum utgör för omsättning av studenter. Studenter behöver inte förflytta sig till och från campus,

10. Se särskilt artiklarna i Daniel Ankarloo & Torbjörn Friberg (red.), *Den högre utbildningen: Ett fält av marknad och politik* (Möklinta 2012).

11. Daniel Ankarloo, "Från en produktionsprocess av kunskap till processandet av en kunskapsprodukt", i Ankarloo & Friberg (2012) s. 127–158.

ja inte ens lämna hemmet. Tiden för att nå en examen kommer också att förkortas. Alla andra element som tillhör högre studier – informella och formella möten, att vistas vid arkiv- och bibliotek etcetera – tas bort ur ekvationen. De kommer helt enkelt snabbare till arbetsmarknadens platser. Hela det sociala livet snabbas på. Min prognos är således att de processer som vi förknippar med universitetsfabrikens logik kommer att accelerera om zoomuniversitetet realiseras. Därmed kommer också de negativa konsekvenserna att förstärkas. De grundläggande värdena – att vi ska fostra kritiska samhällsmedborgare, att universitetet ska bibehålla ett slags autonomi, att kunskapssökandet ska vara fritt – kommer att bli allt svårare att upprätthålla.

En annan grundläggande konsekvens är att vi kommer få svårare att lära studenterna att gå i närkamp med texter – både att förstå längre vetenskapliga texter och att skriva egna. Människans sätt att lära sig är beroende av den historiska och sociala kontexten. Dagens studenter har tveklöst en vana att lära sig med hjälp av visuella och datoriserade verktyg, inte minst är de vana att läsa på skärmar och söka sig fram till sammanfattningar av böcker.¹² Studenterna som kommer till oss i dag bär drag av det som Lina Rahm kallar för ”den digitaliserade medborgaren”. De är flexibla, snabba och entreprenörsinnade och har för vana att kvickt söka reda på information och göra en stor mängd aktiva val.¹³ Av den anledningen har en del av vårt uppdrag blivit att undervisa studenterna i att lära sig på andra sätt än de är vana vid. Vi lär till exempel studenter principerna för att läsa längre texter – hur man avkodar och knäcker längre vetenskapliga texter och att göra egna sammanfattningar så att de kan ställa sig kritisk till andra befintliga sammanfattningar som finns lättillgängligt på nätet. Vi lär dem hur man anför bevis för en åsikt i diskussioner av vetenskapliga problem vid seminarier, i PM och i uppsatser. Vi lär dem att åsikter omformuleras och att det tar tid att fatta ett beslut eller forma en åsikt som står på vetenskapligt grund. I sin tur vet vi att detta tar tid att undervisa om. Det kräver närvaro. Det kräver repetition och att man behandlar samma sak flera gånger om, över flera seminarier. Det kräver framför allt mindre studentgrupper.

12. Det finns, för att hårdra det, ett förhållande mellan samhällens materiella utveckling och människan som social och lärande varelse. Hur människor lär sig kan inte enbart förstås utifrån utvecklingspsykologiska perspektiv. En av de första som formulerade denna tanke var Lev Semenovič Vygotskij, *Thought and Language* (Cambridge 1962) s. 1–8, 50–51.

13. Rahm (2019) s. 16–18.

Jag tror inte att zoomuniversitetet kan tillgodose förutsättningarna för att studenterna ska förstå, kämpa med och besegra utmanande texter. Djupgående reflekterande förmågor kommer att ersättas av ytliga perspektiverande kompetenser, vi kommer i värsta fall att producera ett slags *just-in-time*-arbetskraft.

En viktig aspekt av högre akademiskt lärande är interaktionen mellan lärare och student och mellan studenterna själva. Under seminarierna skapar vi öppna samtalsmiljöer och bygger den tillit som krävs för att undervisningen och dess kritiska samtal ska fungera. Jag tror inte att zoomuniversitetet kan ersätta verkliga fysiska möten på campus när det kommer till denna dimension. De informella mötena med studenterna, samtalen mellan seminarier och frågor efter föreläsningen, är en underskattad del av vår dagliga undervisning. De är i dessa möten vi kan ge individuell feedback och studietips till de studenter som har extra svårigheter eller särskilda intressen. Studenternas informella och oftast av stunden påkallade och spontana samtal på bibliotek, studentnationer, före och efter föreläsningar och seminarier är en underskattad men avgörande del i undervisningen. De faktiska mötena har med andra ord en viktig social och pedagogisk funktion. Men de tar tid och kräver en plats. Jag skulle till och med vilja säga att högre studier vilar på denna hybrid av informella och formella lärandesituationer. Denna viktiga aspekt kommer förmodligen inte att kunna fortleva i sin nuvarande form om allt blir digitalt.

Ytterligare en kritisk punkt hör samman med den ovanstående. Den må te sig banal vid en första anblick, men i själva verket är den avgörande. Det rör sig om undervisande forskares roll som förebilder. Själv undervisar jag oftast blivande gymnasielärare i utbildningshistoria. Många av studenterna som läser historia som ämne är för övrigt lärarstudenter. När vi undervisar blivande lärare är vi alltid förebilder. Vi lär våra studenter både hur man undervisar och hur man är som historiker. Detta gäller alltifrån hur man rör sig och för sig, till hur vi talar och bemöter studenter. Ett viktigt grepp som jag och många med mig använder oss av är att studenterna själva ska undervisa varandra. Det är en viktig del i att både lära sig stoffet och att öva sig i att sakligt och med en viss logisk ordning föredra olika orsakssammanhang. Jag tror att vår roll som förebilder och studenternas träning i att vara historielärare är svårare i onlinemiljöer.

Jag har inte ens påtalat de negativa effekterna för oss som undervisar. Här finns ytterligare att säga, inte minst om hur digitalisering också kan användas som en arbetsrationaliserande och produktivitetshöjande strategi – en förinspelad föreläsning upplöser undervisningsplatsen som hinder för universitetsfabrikens produktionsprocess. Jag har inte heller påtalat sådana saker som tekniska hinder och kostnader. Just det här med skakig teknik och att zoomseminarierna till stora delar var oreglerade under våren 2020 är något som ställde till problem för många av oss. Så skulle det förstås inte kunna fortsätta i framtiden. Reglering av tillåtna bakgrunder, kameravinklar, mått av ljus, teknik som används, ordningsregler och så vidare skulle troligen införas. Frågan är också vem som ska bekosta att alla studenter ska ha likvärdig teknik?

Här vill jag dra paralleller till Dag Lindströms debattinlägg i *Historisk tidskrift* 2020:2 där han lyfter hur digitalisering av arkiv och arkivtjänster framställs som en kostnadsbesparande metod. I verkligheten behöver dock system underhållas och vi vet ännu inte vad notan blir. Dessutom påverkar digitaliseringen av arkivmaterial vad som faktiskt beforskas och undervisas.¹⁴ Tveklöst är ökad digital undervisning behäftad med liknande problem.

Sammanfattningsvis lär historien oss att kriser ofta leder till att utbildningssystem och utbildningstekniker förändras. Det rådande informationssamhället med dess nya tekniker för kommunikation, i kombination med det faktum att digitalisering har blivit en paradigmatisks lösning på samhällsproblem under senare tider, gör att digitaliserad undervisning sannolikt kommer att öka. Detta kommer i sin tur att förstärka de negativa effekter som marknadsiseringen av högre utbildning redan för med sig. Jag ser gärna att digitala tekniker integreras i undervisningen utifrån likvärdighetsargumentet, men att vi inte gör allt onlinebaserat. Jag tror att det är viktigt att vi redan nu reser denna diskussion, så att vi inte vaknar upp en dag i en postpandemisk värld där en konstellation av politiska och ekonomiska intressegrupper, av finansiella och ideologiska skäl, installerat zoomuniversitetet som det nya normala.

14. Dag Lindström, "Neddragningar inom Riksarkivet hotar forskning och högre utbildning", *Historisk tidskrift* 140:2 (2020) s. 263–267.